

اوضاع فرهنگی قم هنگام ورود فاطمه معصومه انسان شناسی فرهنگی کنشگران فرهنگی قم از ۱۸۰ - ۲۳۰

دکتر محمد رضا شهیدی پاک^۱

^۱ استادیار دانشگاه آزاد اسلامی تهران مرکز

چکیده

مقاله تحریر و تحلیل و تبیین مجدد پژوهش تاریخی اوضاع فرهنگی قم هنگام ورود فاطمه معصومه به قم است که در کنگره بین المللی مکانات فرهنگی قم و حضرت معصومه در ۱۳۸۴ حرم قم به صورت سخنرانی ارائه شد. حوادث تاریخ ۱۸۰ تا ۲۳۰ هجری را در چهارچوب پارادایم جامعه شناسی تغییرات فرهنگی از دوره باستان به اسلامی و تشیع بدون پیش فرض ها و عقاید معاصر بررسی کرده است. اوضاع فرهنگی قم هنگام ورود فاطمه معصومه تابع رویدادهای حد فاصل شهادت موسی بن جعفر تا شهادت امام رضا و برخوردها بین موسی بن جعفر با هارون رشید و شدت تشتت فرقه ای رو به انهدام تشیع در قم بین شیعیان است که با تاسیس تشکیلات مستقل شیعی بوسیله امام در برابر تشکیلات سنتی خلافتی همراه است که در تدبیر امر قم و ثبات تشیع امامیه موثر افتاد. مواضع موسی بن جعفر با خلافت عباسی و بزرگترین خلیفه آن هارون به منزله جنگ تمام عیار با خلافت و اعلام عدم مشروعیت دینی آن از سوی موسی بن جعفر است این موضع امام باعث تغییراتی انقلابی در شرق و غرب جهان اسلام و فروپاشی یکپارچگی امپراطوری عباسیان و تاسیس چند دولت شیعه و قدرت محلی و قیام های گسترده علویان شد. این بحران سیاسی فرهنگی با تدابیر اقتصادی و نظامی و با لشکر کشی هارون به مرز قم و سیاست فرهنگی مامون، ولایتعهدی امام رضا و ترور فضل بن سهل و امام رضا و شهادت فاطمه معصومه و انتقال قدرت از ایران به بغداد و احیا مجدد تعصب عربی و حذف همه فرق غیر امامیه و غلبه امامیه بر قم به پایان رسید و شکل فرهنگی قم تعبیر کرد و پایگاه امامیه شد. این وضع فرهنگی برآیند مجموعه رفتار کنشگران سیاسی نظامی فرهنگی است. تغییری از نوع رفض در قم شهر کلاسیک ایرانی هنگام خروج از دوره باستان به دوره اسلامی به تدریج با ساختار اجتماعی سیاسی چدید شکل داد. این فرایند فرهنگی فرضیه پژوهش است که شکل گیری جریانی از اندیشه فرهنگی در این شهر تحت تأثیر جاذبه و دافعه امام رضا و فاطمه معصومه است که در پی آن وکلای امام رضا واصحاب امام مبنای اساسی «فرهنگ شیعه امامیه» را در قم تدوین کردند. پژوهش به طور اجمالی به سیاست فرهنگی خلافت عباسی در قم و رتوس حوادث فرهنگی آن مقارن سفر فاطمه معصومه به قم و پیامدهای سفر حضرت در تغییرات فرهنگی پرداخته است. اوضاع فرهنگی هنگام نزول ایشان به قم تشتت فرقه ها است که در توقف امامت و انهدام تشیع امامیه مشترک بوند این وضع جاری در قم با وجود فاطمه معصومه درهم شکست. خبر من زارها عارفا بحقها فله الجنة حق فرهنگی فاطمه معصومه در عبور تشیع از ویرانی توقف بود. امام رضا، فاطمه معصومه، هارون الرشید، مامون عباسی، جاحظ، ثمامه بن اشرس، و صیف کامه، سردار دیلمی (م ۲۵۳ هـ)، برقی، احمد بن الحسن بن سعید بن حماد، ملقب به «دندان»، مقدسی، مسعودی، زینب، موسی بن جواد، کنشگران فعال پهنه مکانی فرهنگی متصلی بین بغداد قم ری مرو در طی پنج دهه (۱۸۰ - ۲۳۰) بودند که ثمرات نزاع آن ها در جاهای مختلف به صورت غالب و مغلوب ظاهر شد از جمله تاسیس شهر امامیه در قم وجه غالب است. فعال ترین کنشگر فرهنگی این عرصه مامون عباسی است و با همه نقشه ها نتوانست امام رضا را وادار کند مقتضیات امامت را به خاطر منافع

خلافت رها کند و همین را امام در توجیه پذیرش ولایتعهدی در تشبیه به امام علی متذکر شده است که خلافت را پذیرفت و مقتضیات امامت را برای خلافت کنار نگذاشت و دولت عدالت ارایه داد. تمدن اسلامی در عصر توسعه آن محتاج وجود امام رضا ع بود و از جمله در گفتگو بین الادیانی و تمدنی نیاز به وجود انسان کامل در هنگام بخران انسانی احراز شد که نقطه مشترک رفتار امام رضا و علی در سبک رفتار سیاسی است. برنامه سیاسی اهل بیت برای انتقال مکتب اندیشه شیعه به قم از عصر امام صادق و با هجرت فرهنگی اصحاب او آغاز شد که آن ها را با عبارت "لنا قبر" در قم، به آینده روشن تشیع در قم با اثر مقبره گزینی یکی از اهل بیت در وقوع تغییرات فرهنگی را بشارت داده بود.

واژه‌های کلیدی: امام رضا، فاطمه معصومه، قم، هجرت فرهنگی، تغییر فرهنگ

۱- مقدمه تاریخی جغرافیایی::

۱-۱- موقعیت جغرافیایی و پیشینه تاریخی شهر قم هنگام ورود فاطمه معصومه

شهر باستانی قم از نواحی ماد، در عصر ساسانی با اصلاحات مذهبی و عمرانی به بیشترین حد توسعه ی اراضی رسید. این شهر در مرکز ایالت جبال پس از ورود اعراب، طبقات اجتماعی مختلفی از عرب، عجم، مجوس، در بافت وسیع ناحیت قم شکل گرفت. مهاجرت دسته های خاص از اعراب، یعنی طالبین به قم، آنجا را کانون مخالفت با خلافت عباسی ساخت و در پایان قرن سوم هجری قم بزرگترین پایگاه تشیع بودو در طی دو قرن مساجد زیادی در قم از جمله دو جامع ساخته شد و توسعه جدید شهر قم که در روایات پیشگویی شده بود، در چهارچوب فرهنگ و هنر ایرانی دنبال شد و قم به صورت یکی از زیبا ترین شهر های ایالت جبال درآمد. از جمله مهم ترین مهاجرت های انبوه علویان به قم، سفر حضرت معصومه به قم بود، که پیامد های فرهنگی خاصی را برای قم به دنبال داشت.

۲- ریشه ها عوامل و نتایج و عواقب و پیامدهای تغییرات فرهنگی در قم :

۲-۱- انتقال علوم و معارف و حدیث شیعه از کوفه و حجاز به قم

در طی نیم قرن مهاجرت علما و محدثین شیعه امامی از نیمه دوم قرن دوم هجری به قم که اوج آن با سفر حضرت معصومه، به قم همراه بود، تحولات فرهنگی بسیار مهمی در قم اتفاق افتاد. علمایی چون عمران بن عبدالله یونس بن عبدالرحمن، احمد بن محمد بن عیسی قمی «وجه القمیین» عبدالله بن جعفر حمیری «وجه القمیین»، ابراهیم بن هاشم (م ۲۱۷ه) که اولین نشر دهنده حدیث کوفیین در قم بود؛ علی بن ابراهیم بن هاشم زکریا بن آدموکیل خاص امام رضا، در انتقال مکتب حدیثی شیعه از کوفه به قم و تشکیل حوزه فکری تشیع امامی در قم، نقش اساسی ایفا کردند.

۲-۲- مهاجرت و تغییرات تجمع راویان و مردم شیعه در قم - تاسیس مدرسه حدیثی قم

مهاجرت و کوچ اجباری و اختیاری و نقل و انتقالات انسانی مهمترین پدیده فرهنگی قرون نخستین هجری در جهان اسلام بویژه در منطقه جبال است. این مهاجرت نتیجه زود داشت و ان تاسیس مدرسه حدیثی قم به عنوان نخستین مدارس حدیثی در جهان اسلام است. تاسیس این مدرسه در مقاله قم در دو قرن نخست هجری (۱۳۸۱) و کتاب فرهنگ و تمدن قم در قرن سوم هجری تنقیح مناط شده است. اوج این مهاجرت های علمی و سیاسی، مهاجرت طالبیان و اعراب کوفه و یمن و حجاز که حاملان معارف شیعه بودند هست. یک بررسی آماری نشان می دهد که «از مجموعه ۱۴۷ صحابی قمی فقط، ۷۳ نفر مربوط به قرن سوم است. علما و دانشمندان شیعه در محیط قم فرصت مناسبی برای نشر احادیث شیعی، به دست آوردند و به تدریج معارف شیعه را از مدینه و کوفه و سایر شهرهایی که علمای شیعه در آن پراکنده شده بودند، به قم منتقل نمودند. اصرار بر اندیشه امامت منصوص شیعی، رفض عمرین، تاکید بر قبول روایت، تنها از طریق ائمه شیعه و رد سایر شکل گیری بزرگ ترین هسته ثقاه (روایان معتبر شیعه امامی) و کثرت تک نگاریهای فقهی و کلامی (رجال نجاشی نام بسیار از این تک نگاریها را ذکر کرده است. ص ۱۷۷، ص ۳۲۹، ص ۳۴۹، ص ۳۵۴، ص ۴۰۴) که از آغاز قرن سوم هجری شروع شد، دال بر شکل گیری بنیانهای مدرسه فقهی، کلامی شیعه امامی در قم است که از ویژگی های شاخص مدرسه حدیثی قم، تاکید بر اصل سلیم بن قیس هلالی بود. برقی، ابراهیم بن هاشم و بسیاری از محدثین قم، از روایان و مستخر جین اصل

سلیم بودند. سلیم در اصل خود، خصائص اصولی شیعه امامی، از جمله نص بر دوازده امام، غضب خلافت علی و ... را آورده است.

۲-۳- مهاجرت و تاسیس هسته علوم تمدنی در قم

در فهرست تاریخ قم به وجود ۲۶۶ عالم مشهور و ۱۳۰ تن از شاعرانی که به فارسی و عربی شعر سرودند، اشاره شده است. همچنین یکی از فصول فهرست این کتاب، مربوط به ادبا، کتاب، نساخ و فلاسفه و مهندسیین و منجمین قم می باشد. این گزارش تاریخ قم و فهرست مفصلی که منابع رجالی از دانشمندان و علمای قم ارائه داده اند و گزارش کتاب النقض، از انبوه مدارس و مراکز علمی و کتابخانه های پر از کتاب در قم از اواخر قرن چهارم هجری و در قرن پنجم و ششم هجری، حاکی از روند موفق توسعه فرهنگی قم از آغاز قرن سوم هجری به بعد است.

۲-۴- شکل گیری مراکز آموزشی و علمی فرهنگی شیعه در قم

حجم علویان و طالبیان و مردم شیعه به اندازه ای در قم متراکم شد که خلافت عباسی مجبور به ارتباط و کنترل اداری این انبوه جمعیتی از راه تشکیلات اداری نقابت شد. نخستین نقیب علویان موسی مبرقع که متصل به امامت شیعه و یکی از فرزندان ائمه منصوص شیعه بود و به شکل ی با خلافت عباسی دوست بود به عنوان نقیب تعیین شد. نقیب علویان، موسی بن مبرقع، است. او و خواهرش زینب در قم مستقر شدند، در رواج احادیث ائمه و ایجاد مقبره حضرت معصومه به عنوان زیارتگاهی بزرگ و سامان دهی امور علویان در قم نقش به سزایی ایفا کردند محل مرقد حضرت معصومه احتمالاً از نیمه قرن سوم که زینب دختر محمد بن علی الرضا بر فراز آن قبه ای ساخت به عنوان مرکزی برای تجمع شیعیان درآمد بود و با رواج مذهب تشیع در قم قبر حضرت معصومه، زیارتگاه همه شیعیان و حتی پیروان مذاهب دیگر شد. عبدالجلیل قزوینی، می نویسد: «علمای حنفی و شافعی برای تبرک جستن و احترام به زیارت قبر حضرت معصومه، می رفتند.» ساختن قبه، بر فراز قبر حضرت معصومه دلیل بر توجه علویان به قبر حضرت معصومه است. اطراف این قبر به تدریج به صورت آرامگاه گروههای مختلف طالبیان درآمد؛ احتمالاً پیدایش این وضعیت، اولین گام در راه شکل گیری نخستین مراکز آموزشی در اطراف مرقد حضرت معصومه بوده است. تعیین تاریخ نخستین مرکز آموزشی در این مکان ممکن نیست اما با توجه به گزارش کتاب النقض گویا از نیمه قرن چهارم چنین امری محقق شده است. اولین بار عبدالجلیل قزوینی، صاحب کتاب النقض از وجود مدارس در کنار قبر حضرت معصومه در قرن پنجم خبر داده است. با این وصف مهم ترین مراکز آموزشی تا پیش از قرن پنجم هجری با توجه به کثرت حضور محدثین و فقها و علما در قم، مساجد و خانه علما بوده است. ابن ندیم به یکی از این موارد اشاره کرده است. کتاب النقض از پیدایش اولین مدارس در قرن پنجم هجری در اطراف قبر حضرت معصومه یاد کرده است و از سرای ایشان به عنوان مرکزی آموزشی نام برده است.

۲-۴- سهم قم در فرهنگ و تمدن اسلامی

۱-۲-۴- محصولات فرهنگی و تمدنی نوشته های علمی علمای قم، فلسفه کلام، حدیث، علم فرق

آغاز قرن سوم هجری با کثرت تصانیف علما در قم مصادف است. فعالیتهای گسترده علمی محدثین و علمای قم با نهضت عظیم علمی مسلمین در آغاز قرن سوم هجری مصادف شد. کتب زیادی در جمیع ابواب فقه به صورت تک نگاری و مجموعه

های فقهی به عنوان نوادر تدوین شد در علم کلام در مباحث مختلف آن به ویژه مسئله امامت شیعی، در قضا و قدر، در علم خدا، در توحید، کتب متعددی تالیف شد. از جمله کارهای مهم برقی، تعیین اشخاصی بود که از علمی روایت کرده اند در زمینه ی علوم قرآن و تفسیر تک نگاریها، کتب زیادی تالیف شد. از مهم ترین مباحث علمی که در قم شکل گرفت تحقیقات گسترده راجع به فرق بود از مهم ترین این آثار باید از «کتاب المقالات وئ الفراق» نوشته سعد بن عبدالله بن ابی خلف اشعری، نام برد. همچنین وجود کتب متعددی در اثبات فضل عرب بر عجم نشانه ی وجود ادبیات شعوبی در محافل علمی قم بود. مسانیدی از احادیث امام رضا توسط علمای قم فراهم گردید و کتب زیادی در زمینه ی مناقب نوشته شد. پرداختن به این موضوع در نقاط دیگر با مقابله ی کارگزاران دستگاه خلافت، روبه رو می شد.

۲-۲-۴- مکتب تاریخنگاری و جغرافیا نگاری شیعه در قم

در زمینه ی تاریخ به ویژه تاریخ ائمه ی شیعه نیز تالیفات زیادی پدید آمد. کثرت کارهای رجالی و تک نگاریهای متعدد در زمینه ی مسائل تاریخی باعث پیدایش کتب بزرگ تاریخی در زمینه های مختلف شد و مورخین بزرگی چون احمد بن محمد بن خالد برقی (م ۲۷۴هـ)، ظهور کردند. از منابع مهم و اصلی کتاب تاریخ قم، نوشته های تاریخی قم بوده است. تدوین واقعی کتب جغرافیایی در جهان اسلام از قرن سوم آغاز شد. از اولین کارها در این زمینه نوشتن کتبی در زمینه فصل شهرها بود. برقی «کتاب البلدان» را در این زمینه تالیف کرد که از نخستین کارها در زمینه جغرافیا در جهان اسلام بوده است. کثرت تالیفات تاریخی و جغرافیایی علمای قم، همزمان با گرایش مسلمانان در آغاز قرن سوم هجری به تاریخ و جغرافیای احکام از سهم عظیم علمای قم در این امر مهم که گام اولین در حرکت علمی مسلمانان، به ویژه در زمینه علوم نقلی به حساب می آید بوده است.

۴-۲-۳- توسعه معارف تمدنی در قم - ادب نگاری در قم - تولید دایرة المعارف در قم قرن سوم

مهم ترین کتاب برقی کتاب دایرة المعارف گونه ی محاسن است که مشتمل بر هفتاد و اندی کتاب بوده است. بخشی از کتاب محاسن برقی که باقی مانده است به مسئله آداب در زمینه های مختلف پرداخته است. تک نگاریهای متعدد دیگری راجع به آداب توسط علمای قمی، گزارش شده است

۴-۲-۴- تحقیقات پزشکی در قم قرن سوم چهارم هجری

در زمینه ی طب نیز کتب زیادی تالیف شده که نشانگر وجود آموزشها و تحقیقات پزشکی در قم بوده است. این جریان علمی در مصادر نخست از جمله در فهرست ابن ندیم، که مصادر جریان های علمی در قرون نخستین هجری را مدلل و گزارش می کند، ثبت شده است.

۳- بررسی شخصیت انسانی کنش گران فرهنگی در حد فاصل ۱۸۰ تا ۲۳۰ هجری ایران عراق

۳-۱- موسی بن جعفر (۱۸۳):

رفتار سیاسی موسی بن جعفر در کارنامه ائمه شیعه بی نظیر است و موسی بن جعفر با سامان دادن شیعیان در تشکیلات وکالت خلافت عباسی را تر معرض سقوط قرار داد. او هارون رادر مورد حقوق اهل بیت مورد خطاب قرار می داد و در مورد قدرت عالی مایه نگرانی حدی خلافت بود. در مصادر با عنوان اخبار موسی بن جعفر با هارون ذکر شده است. نخستین اقدام خلافت برای مه‌ار امام هفتم در حج ۱۷۹ است و تا حبس طولانی وشهادت امام خلافت عباسی با عملیات جاسوسی گسترده تحركات شیعیان و رهبر ان ها را کنترل می کرد. مجموعه ای از رفتار علمی سیاسی و عرفانی در این ایام از امام گزارش شده است. با وجود بیشترین حد تشمت و هرج و مرج در تشیع و ایجاد فرق در ان متلاشی شدن و انهدام تشیع در انتظار این مذهب بود مهمترین کار علمی و رفتار سیاسی امام جلوگیری از متلاشی شدن تشیع است. او کانون مستحکمی از تشیع در شهر های با جمعیت شیعه از جمله قم برای خروج از توطئه فرق شیعه شکل داد و در قم غلبه تشیع امامیه و ثبات در تشیع را بوجود آورد. این کار را طبق نقشه راه روایات مبنی بر دوازده امام را اجرا کرد.

۳-۲- هارون الرشید (۱۸۸) - ادعای تشیع

سیاست فرهنگی هارون ادعای تشیع بود و همین رفتار را مامون به شکل حساب شده و بسیار گسترده ان را انجام داد و کاربرد تشیع برای مه‌ار تشیع را امورش پدرش رشید اعلام کرد. با همین شیوه مامون رفتار شیعیان در ایران و حجاز و عراق را در اختیار گرفت.

۳-۳- امام علی بن موسی الرضا - تجلی رفتار سیاسی - اجتماعی فرهنگی نمونه انسان کامل - روغن وجود

الف: تنوع بی نظیر انواع انسان در عصر امام رضا ع

وجه اهمیت این پژوهش این است که مهمترین حادثه انسان شناسی فرهنگی در پایان قرن دوم هجری را تا حدودی بررسی کرده است. این حادثه در تاریخ اسلام بی بی نظیر است. نمونه انسان کامل در ارتباط با طیف وسیعی از اشکال مختلف انسان قرار گرفته است و رفتار او تعیین کننده سایر رفتار ها است. موسی بن جعفر، علی بن موسی، دو خلیفه نمونه برتر انسان عصر عباسیان هارون و مامون - رهبران و پیشوایان حاضر دین یهود - مسیحیت - صابئین - زرتشتیان که نمونه های الگوی انسان یهودی مسیحی زرتشتی و صابئی هستند - سران فرق و شورش ها معاصر - انسان مانند بابک خرم دین و هواداران او که نوع خاص الگوی رفتاری را ارایه دادند - برادران امام رضا ع که هر کدام در ناحیه و شهری رفتار انقلابی و سیاسی خاص داشتند مانند زید النار و رفتار سیاسی او در بصره که زید النار نامیده شد. طاهر ذو الیمینین - فضل بن سهل حاجب ایرانی مامون - ابالصلت - بابا مسافر وکیل مالی امام رضا در قم - دعبل شاعر عصر و نماینده و پیام رسان امام رضا به مردم قم - هزاران تن از عاشقان شیعه او - امام علی بن موسی الرضا - تجلی رفتار سیاسی - اجتماعی فرهنگی نمونه انسان کامل در بین این طیف وسیع انسان است که به هر کدام جاذبه و دافعه داشت. بابک خرم دین و فضل مانند رفتار انسانی است که خیال می کرد در وضعیت سیاسی برخورد و تشمت میتوانند ایران را به گذشته برگرداند.

ب: جاذبه و دافعه انسان کامل در برابر امواج انسان های ناقص :

جاذبه و تمایل و همکاری ارتباط و مکاتبه و قرائت و سماع و گفتگو و ملاقات و معاشرت و ازدواج و مراوده و تعاون مالی و معنوی و دعا و مشاوره و هدایت فرهنگی و سیاسی امام رضا با طیف انسان های یاد شده صورت گرفت. امام با مامون ملاقات و مراوده و گفتگو و مناظره داشت. از جمله فعالیت فرهنگی امام رضا ارسال دعبل نماد رسانه و فرهنگ رسانه ای در قرون وسطی به عنوان شاعری که در جهان اسلام در شرق و غرب آن معروف بود استفاده از قدرت ارتباطات شاعر برای تفهیم پیام امام رضا به مردم قم است. دعبل به عنوان نماینده امام رضا در قم حاضر شد و حضور او دارای آثار ماندگار فرهنگی در قم و تعیین ایده نولوژی و فرهنگ آن داشت. در این حادثه فرهنگی انسان کامل با استفاده از زبان شعر که زبان رسانه در قرون وسطی است انبوهی از انسان های شیعه را بوسیله دعبل در مسیر الهامات و اشارات خود هدایت و ایده نولوژی خود در خصوص ماهیت امامت شیعه دوازده امامی قرار داده است. امام شعر دعبل را تکمیل کرد و ضمن پیشگویی شهادت خود و عاقبت صسفر اجباری بق در ادامه شعر دعبل سرود قبر بطوس یا لها من مصیبه و بیزاری باطنی خود از هم چواری با هارون در قبرستان خانوادگی خلافت عباسی در کنار قبر هارون را اعلام کرد و این شعر ایده نولوژی ثابت امام رضا در برابر خلافت در درب ورودی ضریح قرن ها است که ثبت شده است. و ماهیت متمایز امامت از خلافت و تمایز مطلق بین دو انسان، هارون و انسان کامل رضاع را در بردارد. احتجاج و مناظره با ارباب ادیان اسمانی در مرو جنبه ای بین المللی و جهانی و مهمیمن بر رفتار سران ادیان اسمانی است که حامل بیشترین بار معنوی و مذهبی دین خود و الگوی کامل انسان در دین برگزیده خود بودند. امام این افراد برتر در هر دین در زمان خود را متاثر کرد و رفتار برهانی انسان کامل در حوزه بین الادیانی است. در این حادثه کلامی بر اثر وجودی امام رضا عمران صابی به اسلام و تشیع هدایت شد.

۳-۴- فاطمه معصومه: اثر وجودی - روغن وجود

فاطمه معصومه با سن کم مانند فاطمه زهرا و حضرت مریم به اثر وجودی متمایز هستند و اثر وجودی در تعبیر بزرگان علوم اسلامی به روغن وجود تعبیر شده است. در مورد ائمه گذشته از آثار مانند نوشته و تفسیر و معارف شبیه معارف کسبی دارای نوعی تاثیر ویژه هستند که از آن به روغن وجود تعبیر شده است و این بخشی از فرهنگ مشترک بین ادیان در مورد شخص و مکان مقدس است که دارای آثار متمایز از تاثیرات سایر اشخاص و مکان ها است. این آثار ماندگار در خصوص فاطمه معصومه عبارت است:

۱- ۳-۴- اثر علمی - تشکیلاتی - تاسیس نخستین مدارس شیعه امامیه در کنار قبر او

نخستین اثر وجودی فاطمه معصومه اثر علمی است. وسیله این اثر تاسیس مدارس و حلقات درسی خاص امامیه ک به تاسیس مکتب امامیه در حدیث و کلام و فلسفه و... آنجا مید است. اطراف مقبره او است. گه توسعه آن دو قرن بعد شهر علمی عهد سلاجقه است.

۲- ۳-۴- سماع و قرائت احادیث کلیدی شیعه و تعیین ایده نولوژی تشیع

فاطمه معصومه مدت اندکی در بغداد و مدینه و قم با انسان های متفاوتی معاشرت علمی داشت. مدت کوتاه اقامت هفده روزه او در قم در محل معروف به ستیه، منشا اثری مکتبی و ایده نولوژیکی ماندگار داشت و آن مسئله سماع و قرائت است. سماع و قرائت موثر ویژه انسان متعالی است. مانند سماع و قرائت حدیث سلسله الذهب بوسیله امام رضا در نیشابور و چند

جای دیگر که چند هزار محدث و مردم حضور داشتند و متن این حدیث معتبر ترین اثر مستند به امام رضا است و دستگاه فکری امام رضا است که در عصر خودش اثر اجتماعی عمیق و گسترده در خراسان و ایران داشت و امتداد آن هم در روزگاران باقی مانده است. متن این پنج حدیث در نسخه خطی در یکی از کتابخانه های اسلامی هست و منتشر هم شده است و کتاب فرهنگ و تمدن اسلامی در قم قرن سوم ۱۳۸۴ آن ها را از متن منشر شده این نسخه آورده است. این حدیث هم دارای اثر گسترده و عمیق زود و در آینده در قم بود از جمله موجبات رفض فرق و بقای امامیه در قم شد. و مفهوم رفض در جهان اسلام به قم آغاز قرن سوم و به این حرکت وجودی فاطمه معصومه برمی گردد که باعث تغییر فرهنگی ممتد و ماندگار شد.

۳-۳-۴- تاسیس شهر مقبره ای در ایران و جهان اسلام

مقبره گزینی فاطمه معصومه در قم باعث تبدیل قم به شهر مقبره ای در جهان اسلام شد. شهر قم بدون تردید با این مقبره مشهور مانده است و تاکنون در تاریخ ایران نقش کلیدی داشته است.

۳-۵-- عبدالله مامون خلیفه عباسی (۲۱۸)

مامون خلیفه متکلم عباسی معاویه دوم از حمایت فکری جاحظ و ثمامه و یاران آنها کمک گرفت. آثار مامون در عصر او در توسعه و استمرار خلافت عباسی اشکار است و کارها و عملیات گسترده فرهنگی او در جهان اسلام بویژه برای مهار تشیع علوی در تاریخ فرهنگ ثبت شده است. زیربنای شکوه تمدنی اسلام در عهد مامون رقم خورد. او از پانسایل همه نیروهای شیعه و سنی و فرق بهره جست و این مرهون سیاست فرهنگی و شخصیت مامون است که گروه انبوهی از انسان ها را در ارتباط سودمند برای خلافت و تمدن اسلامی قرار داد.

۱- ۳-۵- سیاست فرهنگی مامون

مامون در برابر طیف بسیار وسیعی از افراد و گروه ها قرار داشت عرب ایرانی ترک و شیعه سنی بغداد و خوارج بیزانس و قیام های علویان در ایران بایک خرم دین طاهر فضل بن سهل قرار داشت. سیاست فرهنگی مامون که چند دهه انارشی در مناطق مرکزی ایران را آرام کرد و این سیاست جامع همه مخالفان خلافت را مهار و یاترور و از صحنه حذف کرد. ارکان این سیاست فرهنگی مامون عبارت است از:

الف: تشتت فرقه ای و انارشی گروه ها در قم و دستورالعمل فبرهنگی مأمون و مقابله با اندیشه ی امامت منصوص

در عصر تشتت فرقه ای دولت عباسی اهتمام ویژه ای نسبت به قم داشت. جو فرهنگی قم بخاطر وجود فرق مختلف مانند بسیاری از شهرهای دیگر منطقه جبال، مضطرب و دچار آشوب بود. مقدسی، به تشنج فرهنگی و حاکمیت تشتت فرقه ای در شهرهای ناحیه جبال اشاره کرده است. منابع به وجود طیفی از جناحهای عقیدتی سیاسی در قم اشاره دارند. آنان از کسانی، زیدیه، مرجئهواقیه، غلاة، اسماعیلیه نخستین، در قم نام برده اند. مسعودی به وجود اندیشه بایک خرم دین در قم اشاره دارد مذاهب سنی شافعی و به ویژه حنفی، در قم پیروانی داشته علت تجمع فرق در قم. مأمون همواره مترصد حوادث قم بوده و از تعصب مردم قم نسبت به ائمه منصوص آگاهی کامل داشت. مأمون در طرح نقشه ولایت عهدی امام رضا به حوادث قم و شدت تعصب آن ها به امام رضا و ارتباط مستمر امام با آن ها عنایت تام داشت. لذا او دستور داد که امام در مسیر حرکت خود

به مروءاز قم عبور نکند. او به جاحظ دستور داد کتبی در زمینه خلافت و امامت که مهم ترین مسئله مطرح در آن زمان، به ویژه در قم بود، بنویسد. در اجرای دستور مامون جاحظ مردم عصر خود را از جهت دیدگاه آنها نسبت به شأن خلفای راشدین دسته بندی کرد. جاحظ، شیعه زمان خود را به دو دسته رافضی و زیدی تقسیم کرد و سایر فرق شیعه را گروههای پراکنده غیر قابل اعتنا دانست. او به عنوان نویسنده رسمی دولت عباسی از زیدیه با احترام یاد کرد. و را فضیان پیرو شیعه امامی را به باد انتقاد گرفت. گروهی از زیدیه چنان که ذکر شد در قم سکنا گزیدند. بدون شک وجود زیدیه در قم از نقاط امید دولت عباسی جهت استفاده از آنها در چارچوب سیاست های خود بوده است. چون زیدیه موضع متعادلی در مورد خلافت عمرین خطاب داشتند.

ب: طرح نقشه ولایتعهدی امام رضا

نزدیک بیست دلیل محققان در مورد علل ولایتعهدی امام رضا نوشته اند و برخی به اسرار مجهول آن قائلند. ولایتعهدی در رفتار امام رضا ع دارای چهار جنبه متافیزیکی، تاریخی، سیاسی، و وظایف روزمره امامت است. اما رفتار سیاسی مامون در ولایتعهدی زیر مجموعه نقشه راه هارون در رفتار با تشیع از راه ادعای تشیع است. انتخاب ولایتعهدی رفتار خلافت در برابر امامت شیعه و رفتار امام در برابر خلیفه است و از سویی نسبت تاریخ اسلام با تاریخ تشیع و شیعیان قم و مرو و ری و.. در راستای این رفتار امامت در برابر خلافت شکل می گرفت. رفتار سیاسی فرهنگی دو خلیفه هارون و مامون قدرتمندترین خلفای عباسی و در اوج شکوه عصر طلایی خلافت نشان می دهد آن دو تحمل وجود دو امام موسی بن جعفر و امام رضا را نداشتند قدرت امامت شیعه امامیه در عرصه قدرت سیاسی و فرهنگی جایگاه ویژه و متمایز خود را جدای از خلافت داشت و قدرتی برتر در کنار خلافت بود هادون در مذاکرات و گفتگوها با امام کاظم بارها این مطلب را متذکر شده است و آن را به صورت این که امکان ندارد دو خلیفه باهم در یک زمان وجود داشته باشند بیان کرد. نقطه تفاوت امامت موسی بن جعفر به ائمه قبلی رفتار اداری و تشکیلاتی او است.. امام کاظم با شبکه فراگیر وکالت رابطه شیعیان و امام را به خوبی سامان داد. ولایتعهدی برآیند دو قرن برخورد و کشاکش بیش از صد سال بین دو قدرت امام و خلیفه است. که پس از رحلت پیامبر نخواستند تناسب درستی بین خلافت و امامت برقرار کنند و رفتار خلفا منحصر به ترور و اسارت و حذف امام و در عصر رضوی منجر به دو دهه توافق موقت شد و امام و خلیفه زمینه دائمی آشوب در جهان اسلام است ..

ج: جمع بین تشیع و اعتزال کمک از اندیشه اعتزال

مامون رفتار شیعه را تقلید کرد و طوری عمل می کرد که همه قبول کنند او شیعه است و هم زمان زمینه جمع بین اعتزال و تشیع را فراهم کرد و برای این کار مامون تلاش بسیاری انجام داد و برای مقابله با فرهنگ تشیع امامی که در قم شکوفا شد از سران معتزله چون ثمامه ابن اشرس (م ۲۱۳ هـ) و جاحظ (م ۲۵۵ هـ) کمک گرفت. او دستورالعملی را در جهت جمع بین همه گروه های موجود، در چهارچوب یک نظم نوین دولتی ارائه نمود. و بر اساس این سیاست شعار خلق قرآن و تفضیل حضرت علی بر سایر صحابه را مطرح ساخت.. مأمون، برای جمع بین تشیع و اعتزال تمهیداتی اندیشید و مفهومی از تشیع ارائه داد که در کنار حب حضرت علی و اعتقاد به برتری او، لعن و رفض سایر خلفا وجود نداشت. در بسیاری از نقاط، دستورالعمل او نتیجه مثبت داشت. در بسیاری از شهرها، معتزله با معتدلین شیعه به توافقی دست یافتند و در بغداد، علی رغم مخالف معتزله بصره، مدرسه خاصی در این مورد به وجود آمد.

د مناظره جهانی بین الادیانی در مرو بر محور وجودی و رفتار وجودی امام رضا ع، احیای مباحثه با وجود امام:

رفتار امام رضا با پیشوایان ادیان رفتاری از جنس وجود و دارای روغن وجود بود و با صدها مناظره که در جهان جریان داشته است تفاوت داشت و به دلیل همین نوع وجود است که موثر واقع شد. این رفتار نوعی مباحثه که رفتار فرهنگی وجودی است اما همراه با کلام و منطق امام رضا و براهین مستحکم حدل در چهارچوب منطق ارسطویی احتجاجات رضویه قابل بررسی و تدقیق و تحلیل و تبیین است روغن ولایت امام رضا که در وجود این پدیده فرهنگی دو قرن نخست هجری که پس از مباحثه پیامبر با مسیحیان و مراودات با یهود دومین پدیده بین الادیانی بود و بزرگترین حادثه فرهنگی ایران با خواص بین المللی و آثار مذهبی در ایران مناظره امام رضا ذر مرو با سران ادیان یهود و مسیحی و صابئین و زرتشتی که در ایران مدعی بودند و در کار رواج و تبلیغ ذین خود بودند. مامون از شخصیت امام رضا به عنوان بزرگ اهل بیت و چانشین و سلاله واقعی پیامبر استفاده کرد و با مناظره امام رضا با ادیان بر مشروعیت دینی خلافت افزود و توجیه منطقی از ولایتعهدی را ارایه کرد این کاربرد و استفاده امام رضا بوسیله مامون برای مناظره از سویی توسعه فرهنگی دین اسلام و از سویی مشروعیت سیاسی فرهنگی خلافت برای مهار مسیحیت و جنگ با بیزانس در آسیای ضعیف بود که مامون آن را به شدت دنبال کرد و در یکی از همین جنگ ها مرد. مناظره امام رضا با ادیان همچنان در کارنامه اقدامات موثر فرهنگی خلافت عباسی ثبت شده است. رفتار وجودی امام رضا باعث موفقیت مناظره در دربار مامون شد. امام رضا ع در هنگام قبول مسند ولایتعهدی در دستگاه خلافت عباسیان که از جایگاه تشکیلاتی پس از خلیفه قرار داشت، اقدام به مناظره و مباحثه علمی با پیروان ادیان نمود، این مناظره از جهت محتوی و فرم ظاهری آن ها منطبق بر الگوی براهین عقلی و سبک جدلی است، عصر اول خلافت عباسی دوره ای از حاکمیت اندیشه در قالب جدل در جهان است که در قرون وسطی رایج بود، در حالی که خلافت عباسی با امواج هلنیسم و زندقه روبرو بود و فقط با برخورد نظامی و اسارت و شکنجه در امور کلامی در پی گسترش عقاید بود که نمونه بارز آن در مسئله خلق قرآن است که مامون برای انجام آن طرح عقیدتی به زور و شکنجه و تفتیش عقاید روی آورد و بسیاری از بزرگان مذاهب اهل سنت از شیوه اقرار گیری او در اعتقادات به ستوه آمدند، وجه اهمیت احتجاجات امام رضا ع این که استمرار شیوه خاص مناظره پیامبر و ائمه و اهل بیت در گفتگو با اهل کتاب است که کاربرد فرم ها و گزاره های جدلی و برهانی با مواد اعتقادی مشترک بین ادیان است، امام رضا ع در مناظره با مسیحیان و یهود و صابئین و زرتشتیان و کفار در بصره و مرو، در حقیقت نوعی تحدی قرآنی و مباحثه نبوی در قالب های منطقی علم کلام با پیروان ادیان انجام داد که شبیه رفتار پیامبر در اینکه از محتوی کتب اسمانی خبر داد و به زبان آن ها بدون مترجم سخن گفت، است و مامون خلیفه از این ویژگی مناظره امام رضا خبر داشت، مناظراتی که پیش از امام رضا جزو سیره علمی پیامبر و اهل بیت بود و پس از امام رضا هم بوسیله امام جواد و هادی و عسگری با فیلسوف العرب کندی که نماد انتقال و توسعه دانش یونانی به حوزه تمدن اسلامی است، تکرار شد. همین شکل از مناظرات بود که خلافت عباسی را از موج اول تهاجم هلنیسم در آغاز خلافت عباسی بوسیله مناظرات امام باقر و صادق نجات داد و از امواج دوم هلنیسم در عهد تاسیس بیت الحکمه بوسیله امام رضا ع رها کرد و اهل کتاب را با حقیقت به هم پیوسته توحید و اثر وجودی ولایت آشنا نمود، مسئله واقعی در تاریخ مناظرات اسلامی این است که، فقط این پارادیم پیوستگی ولایت و توحید که با قالب های قرآنی احتجاج شروع شد و تا زمان امام حسن عسگری با همین فرم بوسیله آن ها به کار گرفته شد، قادر بود مجالس مناظره را به نفع جوامع اسلامی خاتمه دهد و هدایت کند. این شکل از مناظره عقل گرایی ویژه اهل بیت است که ترکیبی از جدل، برهان و قدرت و آتش جاویدان ولایت است. ویژگی منحصر به فرد گفتگوی امام رضا، تکلم با هر دین به زبان رسمی پیروان همان دین است که از آثار وجودی ولایت امام است، در سایر گفتگو هایی در طول تاریخ طرفین ابتدا در حصار بزرگ از عایق های لفظی قرار دارند و بر همین مبنا امروزه صدها مذاکره و گفتگوی بی نتیجه محروم از جاذبه های وجودی، صفحات تاریخ را فقط تیره کرده است. این پاراگراف بخشی از سخنرانی مولف در کنفرانس بین المللی ادیان مهرماه ۱۳۹۷ در حرم مطهر رضوی و

تولد امام رضا ع به دبیری ریاست وقت استان قدس در یکی از جلسات کنفرانس با حضور سفیر یونان در ایران و چند تن از علمای مسلمان و یهود و مسیحی و... است

گر نریزی روغن می در و جود   منطقی گردد فتیله همچو دود

۲- ۵-۳- عواقب سیاست فرهنگی مامون در قم

سیاست فرهنگی مامون، در قم به علت حضور فاطمه معصومه و انتقال و تاثیر مواضع عقیدتی اور در مورد انحصار ایمان در امامیه و رد سایر فرق و گروه ها با شکست مواجه شد و اندیشه تشیع منهای رفض عمرین، در پشت دروازه های قم متوقف شد. علمای قم، کتبی در رد بر معتزله نوشتند. و بر کسب معارف از طریق پیامبر و معصومین، (امامانی منصوص که امامت آنها مورد تأیید بود) اصرار ورزیدند. محافل معتزلی علما و محدثین قم را، حشویه و مشبه و مجبره می خواندند. تهمت تشبیه به مردم قم که از سوی محافل دولتی چون جاحظ هدایت می شد، ماندگار شد. ابوبکر خوارزمی، در ذکر ویژگی بلاد از تشبیه قمی، یاد کرده استاز جمله علل انهام، این بود که علما و محدثین قمی بر مبانی حدیثی خود تعصب داشتند و از هر گونه عقل گرایی در چارچوب دیدگاه های رسمی معتزله در حوزه احادیث ائمه، خودداری می کردند. از جمله موارد عمده اختلاف بین مذهب شیعی که در بغداد رسمیت یافت با مذهب شیعه که در قم ظهور کرد، پذیرش دیدگاه های معتزله توسط محافل شیعه بغداد و انکار این دیدگاه ها در قم بود و در واقع، قم کانون مخالفت با معتزله شد

۳- ۵-۳- فرهنگ ضدیت با اعتزال -- نگارش اثر در رد معتزله در قم

قابل توجه ترین محصولات فرهنگی در این شرایط، نوشته های متعدد از علمای قمی در رد و نقد مخالفان شیعه و دفاع از مذهب شیعه امامیه بود. مبارزه با معتزله که اندیشه امامت مفضول را مطرح کرده بود، در قم با مقابله شدید علمای شیعه امامی، رو به رو شد و کتب زیادی در امامت ائمه دوازده گانه منصوص به ویژه در فضل علی نوشته شد. از جمله کارهای معتزله، مبارزه با نظریه امامت منصوص بود. اخلال دولت عباسی در اندیشه امام منصوص در قم استمرار یافت. شیعه ی ۱۳ امام یا یازده امام و یا تعیین و معرفی افراد دیگری به عنوان امام از سوی مخالفان و محافل معتزلی مطرح شد.

۳- ۶- جاحظ و ثمامه بن اشرس، متکلمان درباری

جاحظ پیشوای ادبای قرن سوم است و در کلام توانا است او مورد توجه خلفای عباسی است و در تعلیم خانواده خلافت نقش دار و به خاطر تعصب به عباسیان از موالی واقعی ان ها است. مامون به شدت تحت تعالیم او بود و هنگام خلافت اور مشاور بزرگ خود قرار داد. در تصمیم های فلسفی و بزرگ سیاسی از او مدد می گرفت. مهمترین طراحی او مانند عمروعاص کنترل قیام علویان ارایه راه حل های معالجه ان بود. جاحظ عارف به مقام ال بیت اما در عین حال مانند عمروعاص در خدمت اهداف دنیوی خلافت در خدمت اوامر مامون قرار گرفت.

۴- کنش و رفتار انسانی گروه های فعال در قم و سیاست فرهنگی ان ها -

۴-۱- و صیف کامه، سردار دیلمی (م ۲۵۳ هـ)، نماینده جناح دیلمی در قم

وصیف کامه از دیلمیانی است که انسان دیلمی چندین دهه خود را برتر و محق به تصرف نواحی مرکزی ایران می دانست. و فقط به فکر سلطه بر مناطق مرکزی بویژه قم به هر شکل بود و حفظ تعادل بین فرق و نیروها برای سلطه بر قم برای او درجه

اول اهمیت بود و لذا از مواضع جناح برتر در قم و شیعه امامیه که خواستار ثبات و آرامش در قم و حذف فرق بودند انتقاد می کردند. دلمیان با وجود تشتمت فرقه ای می توانستند امور خود را پیش ببرند.

۲-۴- اسماعیلیه نخستین در قم: احمد بن الحسن بن سعید بن حماد، ملقب به «دندان»، نماینده فرق شیعه

اسماعیلیه در آغاز خاستگاه شیعی دارد و در مراکز شیعه مثل قم پدید آمد و این گروه تصویری از امام ارایه داد که مشابه تصویر امامیه است. اسماعیلیه گروه شاذ فرقه گرا و فرصت طلب در قم است. فرصت طلبی فرق در قم با اخراج آن ها خنثی شد. رفتار این فرق چون مطامع مامون و خلافت عباسی را تامین می کرد مخالفان امامیه در نقاط مختلفی با آن ها سازش می کردند.

۳-۴- زینب، دختر امام جواد محو در فاطمه معصومه نماینده طبقه سادات قم

خاکسپاری فاطمه معصومه در قم در ۲۰۱ به شکلی و تا حدی مخفیانه بود و امام جواد در شرایط خاصی بر او نماز خواند و برزیارت او تاکید کرد. اما تا ۲۵۶-۷ مرقد بدون تشریفات خاصی به شکل بارگاه بود و محل مرقد حضرت معصومه احتمالا از نیمه قرن سوم وارد اقداماتی برای تاسیس بارگاه شد. زینب دختر محمد بن علی الرضا که ذوب در کرامت معصومه بود بر فراز آن قبه ای ساخت به خلاف موسی زینب در بند خدمت و محو خود در برابر مقام اهل بیت بود و مرقد جداگانه انتخاب نکرد که بعدها مورد سوئی استفاده قرار گیرد و ذر برابر گنبد فاطمه معصومه گنبدی افزاشته شود و در کنار مرقد فاطمه معصومه در خاک محو شد. زینب که در خدمت به مرقد فاطمه معصومه کوتاهی نکرد و به گزارش تاریخ قم نخستین شخصی شد که نخستین اقدام برای بنایی بر فراز مرقد فعلی کرد و رفتار او رفتار دوستی و ولایت به ائمه است.

۴-۴- موسی بن جواد و نقیب گروه سادات در خلافت عباسی، اهمیت به نقابت قبل از امامت

رفتار موسی (۲۹۶) به عنوان نقیب و مسول در تشکیلات خلافت عباسی برای کنترل و تعیین رفتار اداری طالبیان و علویان و شیعیان قم، خلافت عباسی در این زمان سفاکی خود با اهل بیت به اوج خود رساند. بویژه قتل امام رضا و سپس شخم زدن قبر امام حسین پنج دهه بعد از قتل امام رضا بوسیله متوکل (۲۴۷-۲۳۲)، بنابر رفتار نقبا بویژه موسی مبرقع به طور طبیعی در مواردی مورد تایید امام رضا و اصحاب او و شیعیان قم نبوده است و چند مورد عدم تایید در تاریخ منعکس شده است و حضور او بویژه در مجلس متوکل از موارد انتقاد از رفتار این نقیب علوی است. حضرت معصومه ۲۰۱ و موسی و خواهرانش پنج دهه بعد در حوالی ۲۵۶ به قم مهاجرت کردند و از ناقلان مدرسه حدیثی کوفه به قم محسوب می شوند. موسی مسول نقابت تا پایان عمر در قم به سر برد و به خلاف خواهرانش مرقدی بیرون از محوطه مرقد فاطمه معصومه اتخاذ کرد که پتانسیل و منشا اختلافاتی شد. چون همه طالبیان و علویان سعی نداشتند گنبد و مرقدی در برابر آرامگاه و مقبره فاطمه معصومه بنا کنند. و فاطمه معصومه تنها محور معنوی مقدس و جدا در شهر قم بود چرا موسی به عنوان وکیل یا سفیر امام انتخاب نشد و در تشکیلات خاص شیعه وارد نشد. ان چه در تاریخنگاری معاصر از موسی آمده است پیش فرضی و بتی است و این گزارش ها را که تاریخ قم و چند منبع دیگر به صراحت رفتار موسی به عنوان کارگزار خلافت عباسی در قم را چشم خود را بسته اند. و تاریخ نویسی به میل قدرت امروزی و معاصر است.

۴-۵- رفتار فرهنگی نماینده مورخان جغرافی دان مقدسی، مسعودی برقی در گزارش فرق در قم

رفتار فرهنگی سه مورخ مانند رفتار خبرنگارانی است که با مسولیت و احساس تعهد حادثه سیاسی اجتماعی و مذهبی در گریهها و مشاجرت فرق در قم را ثبت کرده اند. برقی در قم حضور داشته و گزارش او از مصادر تاریخ قم است و مسعودی هم از قم عبور و اندکی اقامت کرده است و این براعتبار گزارش او افزوده است و مقدسی مطلبی برحضور در قم به تصریح ندارد ولی گزارش های او از جبال مانند گزارشگر حاضر در صحنه است. این سه فضای اندیشه در قم را ترسیم کرده اند. جو فرهنگی قم بخاطر وجود فرق مختلف مانند بسیاری از شهرهای دیگر منطقه جبال، مضطرب و دچار آشوب بود. مقدسی به تشنج فرهنگی و حاکمیت تشنت فرقه ای در شهرهای ناحیه جبال اشاره کرده است. مسعودی به وجود اندیشه بابک خرمدین در قم اشاره دارد. برقی در مورد تاریخ قم و جغرافیا مطالبی دارد و مهم ترین کتاب برقی کتاب دایرة المعارف گونه ی محاسن است که در قم تولید شده است و برقی و افکار او محصول مدرسه اندیشه قم است. محاسن برقی مشتمل بر هفتاد و اندی کتاب بوده است. بخشی از اثر موجود شامل مباحث کلامی و مباحث ویژه تمدنی مثل بهداشت است. از جمله کارهای مهم برقی در حدیث امامیه و تشیع، تعیین اشخاصی بود که از علی روایت کرده اند

۴-۶- دعبل خزاعی پرچم دار ادب عصر، شاعر ذار بدوش - امام رضا و تکمیل قصیده دعبل

دعبل خزاعی شاعر دار بدوش شیعه با پیام امامت امامیه با قصیده ای که امام ان را کامل کرد وارد قم شد و در جمع شیعیان امام مردم قم حضور پیدا کرد. چرا امام رضا به تکمیل قصیده دعبل اقدام کرد. زیرا پیام امامت در قصیده او آمده بود و با این کار ان را مهر تایید زد و بر شهادت خود نیز اشاره کرد و از جمله دلالات امام رضا است. دعبل به خاطر مواضع خالص امامیه که مورد تایید امام رضا بود و بیشترین فعالیت فرهنگی امام رضا و فاطمه معصومه در قم که هنگام ورود ایشان به قم در جریان بود مسئله نصوص ائمه اثنا عشریه است بیشتر این نصوص از طریق امام رضا روایت شده است و مسولیت فرهنگی تعداد دوازده امام متوجه ایشان است. شاعر امامیه موبد به امام رضا در قرن دوم و سوم هجری است که حامل همین پیام برای قم بود. رفتار سیاسی اجتماعی و ادبی او خدمت به تشیع و ابراز عشق به امام رضا است و بوسیله شعر ان را انجام داده است رفتار او رفتار انسان بیداری است که تاریکی خلافت عباسی را اشکار اعلام کرد و لذا دار خود را به دو ش می کشید امام رضا او را مامور سفر و پیام رسانی به قم کرد. رفتار دعبل رفتار انسان آگاه و بیدار سر سپرده اهل بیت و عارف به حق ان ها است.

۵- شکل گیری شهر و مکتب شیعه امامی در قم «تشیع قمی» «رفض» با اثر فرهنگی فاطمه معصومه

با عنایت و به برکت وجود حضرت معصومه مذهب تشیع امامی به تدریج در قم، به صورت مذهب غالب درآمد و احادیث ائمه بویژه در اثر عیون اخبار الرضا منسوب به امام رضا از صدوق که بیش از چهل نص در مورد تعیین دوازده در ائمه امامیه از طریق امام رضا ع آورده است. این بیان و تصویر امام رضا از ائمه در کمیت و صفات کیفی، مورد اعتقاد و عمل مردم قم قرار گرفت. و شیوه مخصوصی در کسب معارف در چهارچوب دیدگاه قمیین، به وجود آمد. عالمه محدثه حضرت معصومه، با نقل احادیثی در مورد تشیع، نقش مؤثری در ترسیم ابعاد تشیع امامی به گرایش امام رضا داشت و تاثیر زود در شکل گیری شهر امامیه ایفا نمود.

۵-۱- تغییر جهانبینی و فرهنگ شیعه در رئوس تشیع امامیه بوسیله فاطمه معصومه

وجود فاطمه معصومه در قم، مستلزم رفض همه ی گروه های مخالف مذهب امامی بود. از جمله دیگر احادیثی که حضرت معصومه نقل کرد در باب « طهارت الهی امام حسین بود. که به نوعی تأکید بر ادامه سلسله امامان شیعی از نسل حسین بود. حضرت معصومه در حدیث دیگر بر اینکه عشق علی جزو ایمان و مایه رستگاری در عالم آخرت است، اشاره نمود. مفاد این حدیث، تساهل برخی از فرق شیعی، در نفی الهی بودن بودن امامت را انکار کرده است. فرقه زیدیه، از جمله فرقه هایی بود که تحت تأثیر اندیشه معتزله، امامت را پدیده سیاسی بر اساس اجماع امت و اختیار و نظر، می دانستند. و با انحصار امامت در اولاد حسین مخالفت کردند و آن را علی السویه بین اولاد حسن و حسین به حساب آوردند. در این فضای فرهنگی، چند نام در قم منفور شد و کنیه ابوجعفر در آنجا رواج یافت. رفض مفاهیم مختلفی پیدا کرد و هر کس به قم منسوب شد، گویی به تشیع و رفض منسوب شد و به او قمی رافضی می گفتند .. فیروز آبادی (م ۸۱۷ هـ) رافضه را فرقه ای از شیعه دانسته که زیدبن علی را به دلیل امتناع از انکار امامت شیخین، ترک کردند. در محافل سنی، رافضی به عنوان نسبتی توهین آمیز به شیعیان در آمد. و صیف کامه، سردار دیلمی (م ۲۵۳ هـ) به عنوان امیر قم، به مشایخ قم گفت: « من در اندیشه رفض با شما مخالف هستم؛ چون به شرق و غرب دنیا سفر کرده ام و کسی را به مذهب شما ندیده ام. محال است، همه مردم دنیا به باطل اجتماع کرده باشند و شما بر حق باشید». انتقاد وصیف کامه، نشان می دهد که شیعه امامی در قرن سوم به صورت تنها مذهب حاکم در قم در آمده بود. روند این غلبه و استحکام اندیشه امامیه در قم به حدی بود که امتداد مکانی و زمانی گسترده یافت و حتی در قرون بعد، قم را به صورت صد در صد شیعه و با نفوذ در سراسر ایران در آورد. عبدالجلیل قزوینی، (قرن ۶ هجری) در تأیید این مطلب می نویسد: « قمی نباشد الا شیعی.»

۵-۲- طرد فرق هنگام ورود فاطمه معصومه، استمرار امامت، مبارزه علمای قم با جریان غلو و ادعاهای مهدویت

ورود و استقرار کوتاه حضرت معصومه در قم و مغیره گزینی او در قم سه وضعیت ثابت و ارمش فرهنگی برای قم بوجود آورد. **طرد فرق هنگام ورود فاطمه معصومه، استمرار امامت از موسی بن جعفر به علی بن موسی، مبارزه علمای قم با جریان غلو و ادعاهای مهدویت** زمینه رفع انارشی فرهنگی از قم بواسطه حضور فاطمه معصومه است. این امور در زمینه ای تدریجی از ارتباط مردم و علمای قم و کلای خاص امام رضا شکل گرفته بود. شیعیان قم در ارتباط مستمر با ائمه، مبارزه همه جانبه ای را با واقفیه، غلاه، کیسانیه آغاز کردند. و بر اصول مذهب امام تعصب ورزیدند. امام رضا طی مکاتبات و ارتباطات مستمر خود با علما و مردم قم، جریان مبارزه با گروه های مخالف مذهب امامی در قم را هدایت کردند. امام رضا، در رد تهمت جبر و تشبیه به شیعه امامی فرمودند: «هر کس قائل به جبر و تشبیه باشد کافر است». غلاه، اخبار مربوط به جبر و تشبیه را به ما نسبت داده اند.» با هدایت فکری امام رضا، مبارزه علمای قم بر علیه جریان غلو، سامان یافت. آناه چندین کتاب با عنوان «الرد علی الغلاه» نوشتند و بسیاری از علاه مشهور را از قم اخراج کردند. بسیاری از این غلاه واقفی بودند. به گزارش شیخ طوسی و نجاشی، علمای امامی قم، احادیث احمد بن الحسن بن سعید بن حماد، ملقب به «دندان» مدفون در قم را که از بنیان گزاران فرقه اسماعیلیه نخستین بود، باطل دانستند و او را جزو غلاه شمردند. و بدینسان توطئه واقفیه و نیز اسماعیلیه غلاه را در قم خنثی نمودند. اهمیت مبارزه امام رضا و اصحاب او در مبارزه با واقفیه، غلاه، زندیه و کسانیه که در

سطح گسترده ای در قم با اخراج غلام اسماعیلی و واقفی صورت گرفت. نقطه مشترک این فرقه ها ، اخلال در استمرار امامت شیعی و انکار امامت امام حاضر (امام رضا) و ادعای مهدویت بود. بیشترین ادعای مهدویت از سوی واقفیه مطرح گردید. واقفیه بعد از رحلت امام موسی بن جعفر ، مرگ او و امامت امام رضا را انکار کردند و موسی بن جعفر را امام غایب دانستند و ادعای های غلو آمیز و اباحی گری ، اتخاذ کردند. واقفیه ، در قم حضور گسترده ای داشتند و سعی کردند یکی از اصحاب و وکلای خاص امام رضا را با پول زیادی خریداری کنند و او را به مذهب واقفی در آورده اند. در طول قرن دوم و سوم مهم ترین بحرانی که باعث تشنج در بین فرق شیعی می شد، ادعای مهدویت ائمه و فرزندان آنها از سوی اصحاب ایشان بود. اهتمام به استمرار امامت در امام حاضر در اندیشه علمای قم ، و مقابله با ادعاهای مهدویت نشان داد که اندیشه ، مهدویت امام غایب ، از عقاید شیعه نخستین بوده است و ساخته علمای شیعه در عصر آغازین غیبت کبری نیست . این مطالب ، یکی از موارد شبهات مخالفان تشیع امامی در قرن ۴ و ۵ بوده است . مبارزه با آن دسته از فرقه های شیعه که ادعای مهدویت داشتند، در دستور کار دولت عباسی هم ، قرار داشت . مسعودی ، به کثرت ادعاهای مهدویت توسط فرق شیعی اشاره دارد. گویا اظهارات فرق مختلف درباب مهدوی منتظر ، این دولت را با بحران مهدویت ، مواجه می ساخت. دولت عباسی از قیام مسلحانه هواداران این فرق خوف داشت. نقطه مشترکی بین مبارزات علما و محدثین و صحابی بزرگ ائمه در قم بر علیه مدعیان مهدویت ، با خواسته سیاسی دولت عباسی وجود داشت ؛ گویا این جمله منسوب به مامون که «می خواهیم شیوه مردم قم را رویه خود قرار دهیم» حاکی از استفاده از موقعیت علمای قمی ، در مبارزه با ادعای مهدویت بود که از سوی دولت عباسی جرم بزرگی محسوب می شد. علمای قمی، نیز به جهت تاکید در استمرار امامت از امام صادق به امام کاظم و سپس امام رضا ، به شدت در حال مبارزه و ادعاهای مهدویت بودند.

۵-۳- نماینده رسمی امام رضا در قم - دعبل و ایده تئولوژی رضوی

امام رضا با تائید مذهب برخی از اصحاب خود الگوهای حقیقی مذهب شیعه را به مردم معرفی کردند. و از بروز اختلاف در بین اصحاب خود جلوگیری نمودند. دعبل ، شاعر مبارزه شیعی نقش فوق العاده ای در مبارزه مردم قم و ارتباط آنها با امام رضا ، داشت. سالیانه مبالغی و جوهات از سوی مردم قم به دست او می رسید. او در پایان سال ۲۰۰ هجری در مرو با امام رضا قرائت کرد. بعد از این جریان دعبل ، به دستور امام به قم رفت . امام رضا به او گفت : به قم برو ! چون در انجا مفید خواهی بود و در قم ، قصیده تائیه خود در مدح اهل بیت را در جمع مردم خواند. عبائی را که امام رضا گرفته بود ، مردم قم ، از سر شوق تکه تکه آن را ربودند و ده هزار در همی (دراهم رضویه) که امام به او داده بود ، به صد هزار درهم خریدند. مردم در یان اجتماع میزان علاقه خود به اهل بیت را نشان دادند

۶- بارقه های اختلاف بین علمای شیعه در قم و بغداد ؛ اهل حدیث ، مدرسه کلامی بغداد ، مکتب کلامی قم

مکتب حدیثی تشیع در قم هیچ گاه از سوی دولت بغداد به رسمیت شناخته نشد؛ اما علی رغم همه مخالفت های دولت عباسی و توطئه عناصر وابسته به آن که در قم به سر می بردند، در بین دو شهر ساوه و ری که از مهم ترین مراکز فعالیت های فرهنگی علمای مذهب حنفی در مطقه جبال بودند ، شهر قم ، به عنوان مرکزی برای فعالیت های شیعه امامی ظهور کرد. موفق ترین نمونه آمیزش و اتحاد عرب و ایرانی به دنبال سکونت علما و فقهای شیعه و فرزندان و اصحاب ائمه پیرامون آرامگاه حضرت معصومه شکل گرفت. حاصل این اتحاد پیدایش اسلام ایرانی ، در قم بود . این اسلام همان چهره سیاسی تشیع ناب علوی بود

کهدو قرن پیش در مدینه متولد شده بود. حاصل چند دهه تلاش بی وقفه فرهنگی اصحاب امام رضا باعث عبور قم از مرحله تشیع سیاسی به عقیدتی گردید. چنان که اشاره شد فعالیت های علمی و حدیثی علما و محدثان قمی به حدی بود که برخی تشیع را مذهبی قمی دانستند. مخالفان تشیع از محدث و مورخ بزرگ، برقی، به عنوان واضع مذهب تشیع در قم نام بردند. به هر صورت کثرت کارهای حدیثی در قم زمینه های پیدایش شکل سنتی و پایدار، در افکار شیخ قمیها فقیه و ثقه، ابن بابویه (م ۵۳۲۹) و افکار رئیس المحدثین، شیخ صدوق (م ۵۳۸۱) در قرن ۴ متجلی شد. این اندیشه توسط شیخ مفید، (م ۵۴۱۳) رئیس مدرسه شیعه بغداد و شاگرد او سید مرتضی (م ۵۴۳۶)، در همان قرن مورد انتقاد شدید قرار گرفت. نقاط عمده انتقاد او، در مورد سهو نبی، علم امام و پیامبر، نهی از بحث در مورد خداوند، ابزار و روش مجادله بود. دو برخورد متفاوت علمای شیعه در قم و بغداد در برابر نفوذ و تاثیر اندیشه های معتزلی، اختلاف هایی را در زمینه فقه و مسائل کلامی، به دنبال داشت.

۷- نتیجه گیری

مذهب قدرتمندترین خاستگاه ماندگار شهر است. سال ۱۸۰ تا ۲۳۰ از نقاط بیشترین گردش قدرت در جهان اسلام و تاسیس شهرها بر اساس مذهب است و در این بین مذهب تشیع پیشگام در شهرسازی است. با موقعیتی که موسی بن جعفر ایجاد کرد، قدرت امامت تشیع از تشتت فرقه ای نجات پیدا کرد و به عنوان قدرت سیاسی اجتماعی در تاسیس شهرها و دولت ها و خاندان های محلی تشیع معرفی شد. شهر قم پس از دو دگردیسی از باستان در دو قرن نخست دوره اسلامی به شکل شهر الگوی امامیه ظهور کرد. تاسیس این شهر انتقال دانش تشیع از حجاز و عراق و تاسیس بافت عملی فرهنگی تشیع نقش محمل داشت.

منابع:

- حسن قمی، تاریخ قم حسن قمی، کنگره بین المللی مکانات فرهنگی قم و حضرت معصومه ۱۳۹۴، تصحیح محمد رضا شهیدی پاک، ۱۳۸۲-۱۳۸۳.
- شهیدی پاک محمد رضا، اوضاع فرهنگی قم مقارن ورود حضرت معصومه (۱۳۸۳) مجموعه مقالات کنگره بین المللی حضرت معصومه
- ، قم در دو قرن نخست هجری، ۱۳۸۲، مجله تاریخ اسلام، هشت تیر ۱۳۸۲ - ش ۱۴.
- ، فرهنگ و تمدن قم در قرن سوم هجری ۱۳۸۳ انتشارات زائر. قم.
- ، فرایند شکل گیری شهر در قرون وسطی، ۱۳۹۵، انتشارات علویون، قم.

Cultural situation of Qom at the time of the arrival of Fatemeh Masoumeh, Cultural anthropology of cultural activists of Qom from 180, 230

Abstract

Religion is the most powerful lasting source of the city. The year 180 to 230 of A.H. is one of the most powerful periods of power in the Islamic world and the establishment of cities based on religion, and in the meantime, the Shiite religion is a pioneer in urban planning. With the situation created by Musa ibn Ja'far, the power of the Shiite Imamate was saved from sectarian divisions and was introduced as a socio-political power in the establishment of Shiite cities, governments and local families. The city of Qom, after two transformations from antiquity in the first two centuries of the Islamic period, emerged as the city of the Imamite model. The establishment of this city played a significant role in the transfer of Shiite knowledge from the Hejaz and Iraq and the establishment of the Shiite cultural-scientific context.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی